

ЛЕКЦІЯ № 1

Тема: Хімічні компоненти живого і структура речовини спадковості

План:

1. Предмет та задачі біології
2. Прості біологічні молекули та макромолекули
3. Структура ДНК та РНК
4. Особливості енергетики різних груп живих організмів
5. Макроергічні сполуки

1. Предмет і задачі біології.

Біологія (від грец. *біос* – життя, *логос* – наука) – наука про життя, його форми і закономірності розвитку.

Предметом її вивчення є різноманітність вимерлих та живих істот, їхня будова (від молекулярної до анатоμο-морфологічної), функції, походження, індивідуальний розвиток, еволюція, поширення, взаємини одне з одним та довкіллям.

Біологія досліджує загальні та конкретні закономірності, притаманні життю у всіх його проявах: обміні речовин та енергії, розмноженні, спадковості та мінливості, рості і розвитку, подразливості, саморегуляції, русі тощо.

У залежності від **об'єктів вивчення** в біології виділяють ряд напрямків:

- вірусологія;
- мікробіологія;
- ботаніка;
- зоологія;
- антропологія тощо.

У залежності від **структури, властивостей та проявів індивідуального життя** в біології виділяють:

- морфологію та анатомію (вивчають форми і будову організмів);
- фізіологію (аналізує функціонування живих організмів в залежності від зовнішніх і внутрішніх умов);
- генетику (вивчає закономірності спадковості і мінливості організмів);
- біологію розвитку (вивчає закономірності індивідуального розвитку – онтогенезу);
- еволюційне вчення (досліджує закономірності історичного розвитку органічного світу – філогенезу);
- екологію (вивчає життя організмів у зв'язку з умовами навколишнього середовища);
- біохімію та біофізику (вивчають реакції та фізико-хімічні процеси в живих організмах, а також хімічний склад і фізичну структуру біологічних систем на всіх рівнях їхньої організації);
- цитологія та гістологія (вивчають структуру і функції клітин та тканин);
- молекулярну біологію (вивчає життєві явища на молекулярному рівні).

Рівні організації живих організмів:

Молекулярний	Початковий рівень організації живого. Предмет дослідження – молекули нуклеїнових кислот, білків, вуглеводів, ліпідів та інших біологічних молекул, що знаходяться в клітині.
Клітинний	Вивчення клітин, що виступають у ролі самостійних організмів (бактерії, найпростіші і деякі інші організми) і клітин, що складають багатоклітинні організми.
Тканинний	Клітини, що мають спільне походження і виконують подібні функції, утворюють тканини. Виділяють декілька типів тваринних і рослинних тканин, що володіють різними властивостями.
Органний	У організмів, починаючи з кишковопорожнинних, формуються органи (системи органів), часто з тканин різних типів.

Організм енний	Цей рівень представлений одноклітинними і багатоклітинними організмами.
Популяційно-видовий	Організми одного й того ж виду, спільно мешкають в певних ареалах, складають популяцію. Зараз на Землі налічують близько 500 тис. видів рослин і близько 1,5 млн. видів тварин.
Біогеоценотичний	Представлений сукупністю організмів різних видів, у тому або іншому ступені залежать один від одного.
Біосферний	Вища форма організації живого. Включає всі біогеоценози, пов'язані спільним обміном речовини перетворенням енергії.

2. Прості біологічні молекули та макромолекули

Живі організми складаються з тих самих хімічних елементів, що і об'єкти неживої природи. У живих організмах 98 % хімічного складу припадає на чотири елементи – карбон, кисень, нітроген та водень. Вони є основою органічних речовин (білків, жирів, вуглеводів, нуклеїнових кислот), що притаманні тільки живим організмам. Термін існування цих сполук обмежений, але жива матерія здатна до **самовідновлення** шляхом заміни структурних елементів, що зносилися, без припинення виконуваної функції. Хімічний склад живої природи, біологічну роль молекул і їх комплексів, а також їх перетворення у процесі життєдіяльності організмів вивчає **біохімія**.

До органічних речовин, які входять до складу живих організмів належать **прості** молекули з невеликою молекулярною вагою (амінокислоти, моносахариди, гліцерил, пірвіноградна кислота, молочна кислота) та **макромолекули** з високою молекулярною масою (полісахариди, білки, ліпіди, нуклеїнові кислоти).

Макромолекула – це велетенська молекула, побудована з багатьох одиниць, що повторюються (*мономерів*). Отже вона є *полімером*. Мономером білку є амінокислота, полісахариду – моносахариди, нуклеїнових кислот – нуклеотид, а ліпіди утворюються з невеликої кількості різних органічних сполук – гліцерилу та жирних кислот. **Найважливіші біополімери – білки та нуклеїнові кислоти.**

Особливу групу органічних речовин становлять біологічно-активні речовини: ферменти, гормони, вітаміни. Вони впливають на обмін речовин та енергії в організмі.

Розглянемо всі ці речовини.

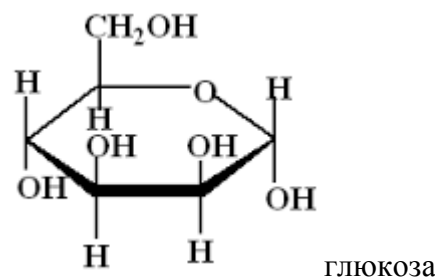
ВУГЛЕВОДИ: це речовини, що містять карбон та воду у такому співвідношенні: $C_n(H_2O)_m$, де n дорівнює 3 або більше.

У біосфері вуглеводів більше, ніж усіх органічних сполук у сукупності. У рослин на них припадає 80-90 % всієї маси рослин. У тварин – близько 2 % маси тіла, але в них значення вуглеводів дуже велике.

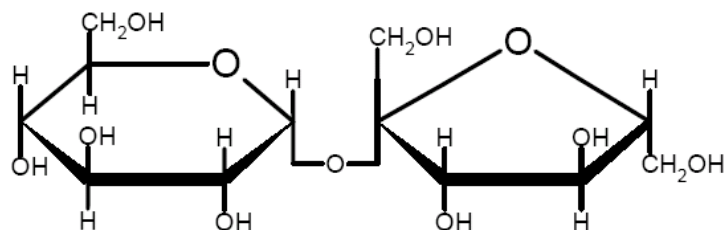
Вуглеводи утворюються під впливом енергії сонячного світла у зеленій рослині з CO_2 та H_2O . Цей процес має назву **фотосинтез**.

Вуглеводи поділяються на три основні класи: моно-, ди-, полісахариди.

Моносахариди – це прості цукри: глюкоза, фруктоза, рибоза, дезоксирибоза. Моносахариди мають від 3 до 9 атомів карбону. Глюкоза і фруктоза мають по 6 карбонів. Вони солодкі, добре розчиняються у воді. Рибоза і дезоксирибоза – по 5 атомів карбону. Вони містяться у нуклеїнових кислотах – у РНК та ДНК відповідно.

Дисахариди – утворюються з двох молекул моносахаридів. Це лактоза (міститься у молоці), сахароза (буряковий або тростинний цукор), мальтоза (солодовий цукор)

сахароза

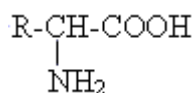
Полісахариди – вуглеводи, молекули яких складаються від одинадцяти до сотні і навіть тисяч залишків моносахаридів.

Полісахариди можуть складатись з однакових (*гомopolісахариди*) або різних залишків моносахаридів (*гетерopolісахариди*). Їх молекула може бути лінійна або розгалужена.

До групи полісахаридів, молекула яких складається із залишків одного моносахариди відносять найважливіші вуглеводи рослинного і тваринного походження – целюлоза, крохмаль і глікоген (тваринний крохмаль). Крохмаль – основне джерело енергії в клітинах рослин. Целюлоза – основний будівельний матеріал рослин. Крохмаль і целюлоза утворюються в процесі фотосинтезу.

БІЛКИ: високомолекулярні сполуки, які складаються з залишків амінокислот, що пов'язані між собою пептидними зв'язками. В організмі зустрічається понад 5 млн. типів білкових молекул. Така різноманітність забезпечується комбінацією лише 20 амінокислот. Кожний білок має постійний склад амінокислот та їх певну послідовність.

Загальний тип будови α -амінокислот:

Біологічні функції білків надзвичайно різноманітні. Основні з них: будівельна (мембрани), захисна (антитіла), регуляторна (гормони, які регулюють обмін речовин), рухова (актин, міозин), транспортна (гемоглобін, сироватковий альбумін), ферментативна (здійснення біохімічних реакцій – синтез, розклад).

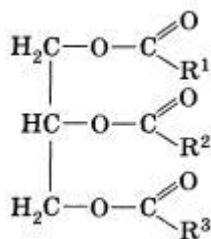
Всі ферменти – білки (але не всі білки – ферменти). **Ферменти** – це біологічні каталізатори. За їх допомогою прискорюються у тисячі разів хімічні реакції, що відбуваються в організмі.

ЛІПІДИ – це гетерогенна група сполук, безпосередньо або опосередковано пов'язаних із жирними кислотами. Їх загальною властивістю є 1) відносна нерозчинність у воді та 2) розчинність в неполярних розчинниках – ефірі, хлороформі, бензолі.

Ліпіди являються важливою складовою частиною харчових продуктів. Жир служить в організмі досить ефективним джерелом енергії. Він забезпечує теплоізоляцію, накопичуючись у підшкіряному шарі та біля певних органів. Досить великий вміст жиру у нервовій тканині. Ліпіди є одними із основних компонентів біологічних мембран і впливають на їх проникність, беруть участь у передачі нервового імпульсу та утворенні міжклітинних контактів.

До ліпідів відносяться жири, масла, воски та споріднені сполуки. Розглянемо жири.

Жири – це складні ефіри, що утворені залишками триатомного спирту гліцеролу та трьох вищих жирних кислот.

Кислоти, що входять до складу жирів мають нерозгалужений вуглеводний ланцюг з парним числом атомів карбону. Якщо в жирних кислотах немає подвійних зв'язків вони мають назву – *насичені* (пальмітинова, стеаринова).

$\text{CH}_3-(\text{CH}_2)_{14}-\text{COOH}$ – пальмітинова кислота

$\text{CH}_3-(\text{CH}_2)_{16}-\text{COOH}$ - стеаринова кислота

Якщо є – *ненасичені* (олеїнова, лінолева, арахідонова).

$\text{CH}_3-(\text{CH}_2)_7-(\text{CH}_2=\text{CH}_2)-(\text{CH}_2)_7-\text{COOH}$ - олеїнова кислота

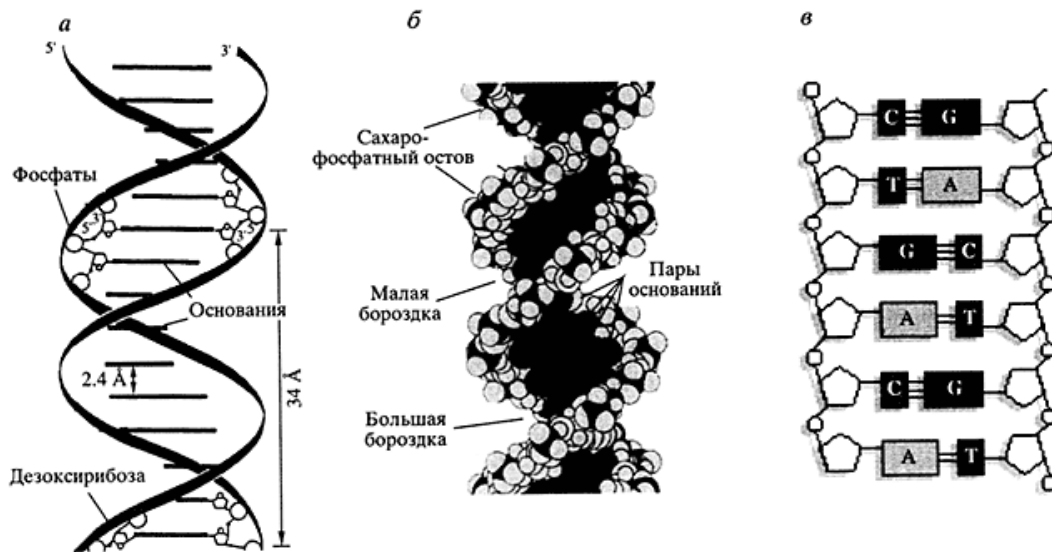
Рослинні жири мають залишки жирних кислот, які містять подвійні зв'язки. Вони рідкі і називаються оліями (соняшникова, кукурудзяна). Тваринні жири – тверді, вони містять жирні кислоти без подвійних зв'язків (свинячий жир, вершки).

3. Структура ДНК та РНК.

До нуклеїнових кислот належать: ДНК та РНК. Це високомолекулярні біополімери, мономерами яких є нуклеотиди. ДНК міститься у ядрі клітини та виконує функцію зберігання та передачі спадкової інформації. Довжини середньої ДНК близько 5 см. Але за допомогою білків-гістонів вона згортається і уміщується у ядрі. Молекули РНК значно коротші і є копіями окремих частин (генів) ДНК. Їх довжина не перевищує 0,01 мм.

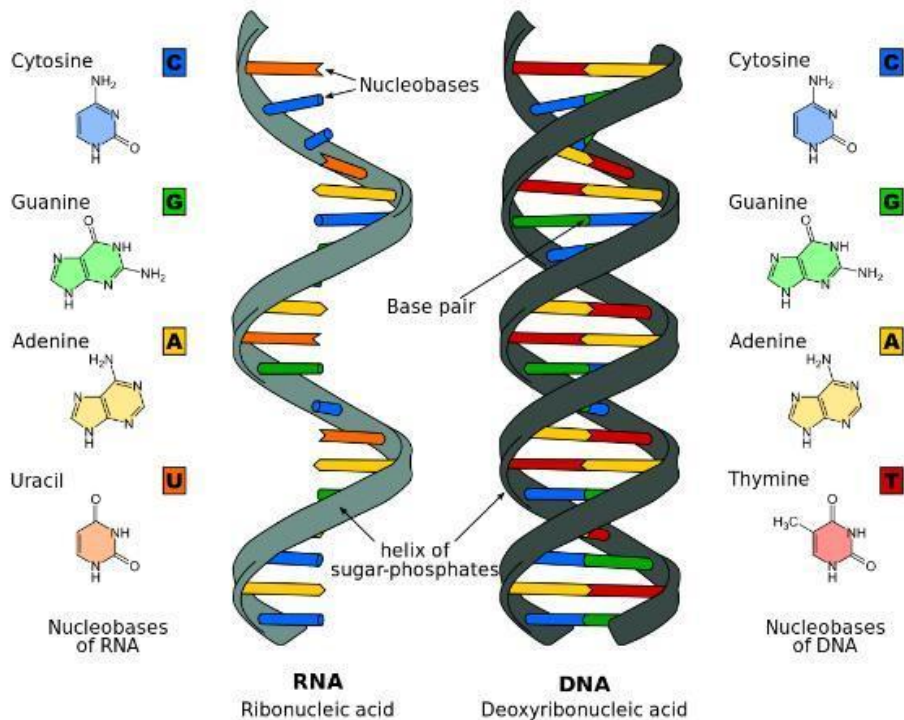
Розглянемо будову ДНК та РНК:

ДНК

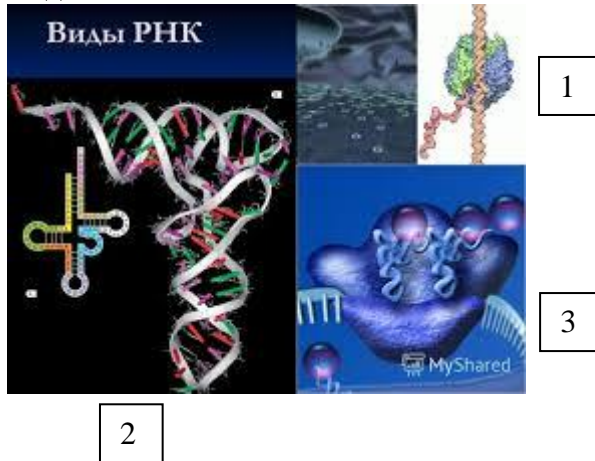

ДНК являє собою два спірально закручених антипаралельних ланцюги, які пов'язані між собою водневими зв'язками, які утворюються між азотистими основами.

Молекула РНК складається з одного ланцюга.

Види РНК:

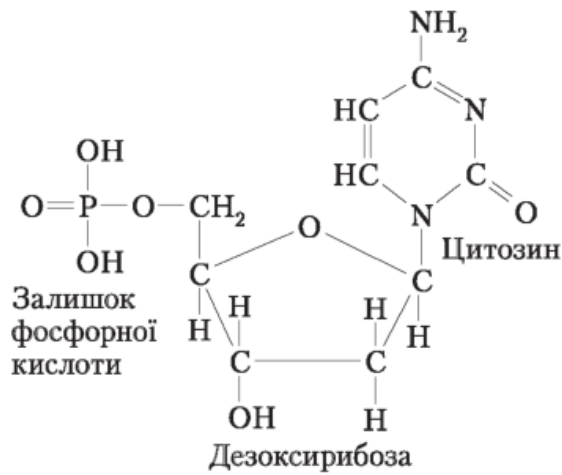

1 – матрична (інформаційна) РНК

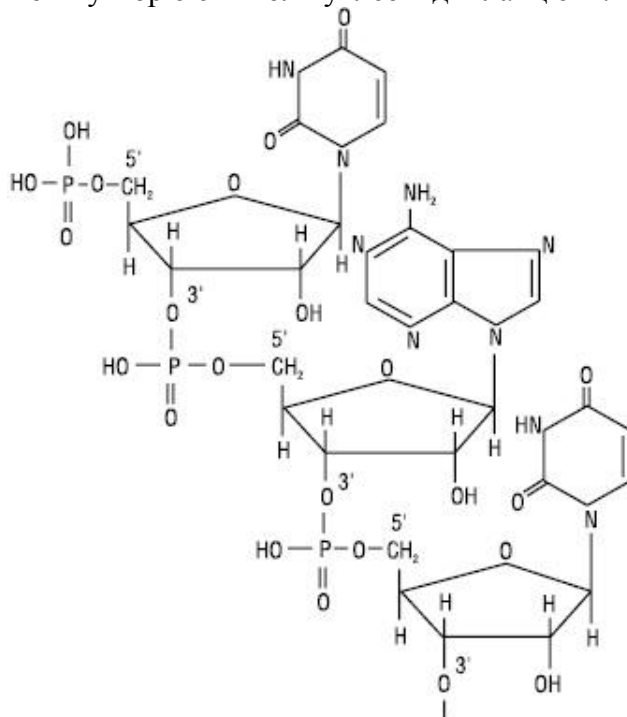
2 – транспортна РНК

3 – рибосомна РНК (у складі із білками утворює малу та великі субодиниці рибосоми)

Мономерами ДНК і РНК є **нуклеотиди**.

Вони утворюють полінуклеотидні ланцюги:

Фрагмент ланцюга РНК

4. Особливості енергетики різних груп живих організмів.

Клітина – основна одиниця життя, вона безперервно працює для підтримки своєї структури, а тому потребує постійного надходження вільної енергії та постійному обміні речовин із зовнішнім середовищем.

Енергія:

1. Рослини (і деякі бактерії) отримують енергію у вигляді сонячного світла. **Фотосинтез** – процес синтезу органічних сполук із CO_2 і H_2O на світлі за участю фотосинтетичних пігментів.
2. Тварини, гриби і більшість бактерій, не здатні до фотосинтезу: їх життєдіяльність цілком і повністю залежить від органічної речовини і кисню, які продукуються рослинами. Запасена у вигляді зв'язків молекул АТФ енергія витрачається організмами на здійснення різних видів роботи: синтез органічних сполук, транспорт речовин, рух, тощо. Частина енергії при цьому розсіюється у вигляді тепла.

Речовини:

Речовини, що надходять ззовні, організми або перетворюють і включають до складу свого тіла, або витрачають на хімічні реакції (наприклад, кисень – на дихання).

3. Виключення з геліоцентричного погляду на глобальний потік енергії представляють деякі види бактерій, які живуть за рахунок неорганічних процесів, таких як відновлення двоокису вуглецю до метану або окиснення сульфідів водню. *Деякі з цих «хемолітотрофних» істот добре досліджені (наприклад, метаногенні бактерії, що живуть у шлунку корів), але величезна їх кількість невідома навіть фахівцям-мікробіологам. Більшість хемолітотрофів облюбували на рідкість незатишні життєві середовища, які дуже важко досліджувати – позбавлені кисню, занадто кислі або занадто гарячі.*

Обмін речовин

У живих організмах будь-який процес супроводжується передачею енергії. Енергію визначають як здатність виконувати роботу.

Обмін речовин і енергії – це сукупність фізичних, хімічних і фізіологічних процесів перетворення речовин і енергії в живих організмах, а також обмін речовинами та енергією між організмом і навколишнім середовищем.

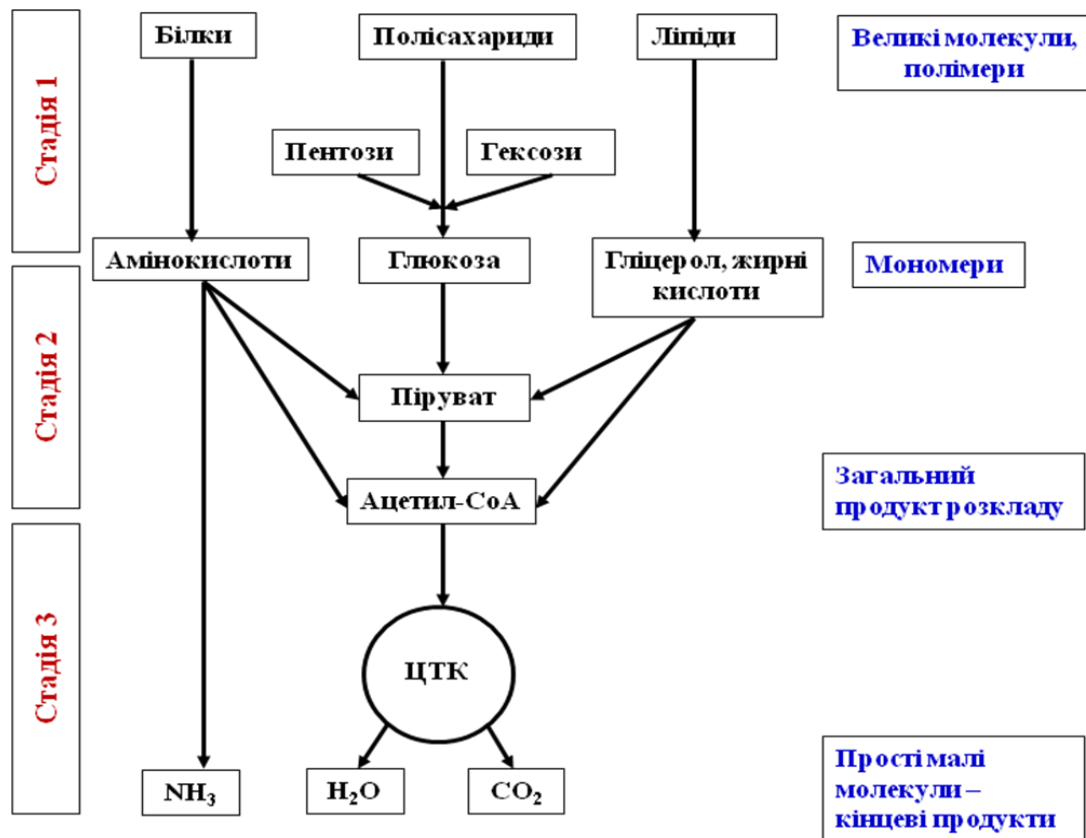
Обмін речовинами у живих організмів полягає в надходженні із зовнішнього середовища різних речовин, у перетворенні і використанні їх у процесах життєдіяльності та у виділенні утворених продуктів розпаду в навколишнє середовище.

Всі перетворення речовин та енергії, що відбуваються в організмі, об'єднані загальною назвою – **метаболізм** (обмін речовин). метаболізм можна розділити на два взаємопов'язані, але різноспрямовані процеси: анаболізм (асиміляція) і катаболізм (дисиміляція).

Анаболізм – це сукупність процесів біосинтезу органічних речовин (компонентів клітини та інших структур органів і тканин). Він забезпечує зростання, розвиток, оновлення біологічних структур, а також накопичення енергії (синтез макроергів). Анаболізм полягає в хімічній модифікації і перебудові потрапляючих з їжею молекул в інші більш складні хімічні молекули. Наприклад, включення амінокислот у синтезовані клітиною білки відповідно до інструкції, що міститься в генетичному матеріалі даної клітини.

Катаболізм – це сукупність процесів розщеплення складних молекул до більш простих речовин з використанням частин з них у якості субстратів для біосинтезу і розщепленням іншої частини до кінцевих продуктів метаболізму з утворенням енергії. До кінцевих продуктів метаболізму відносяться вода (у людини приблизно 350 мл на день), двоокис вуглецю (близько 230 мл/хв.), оксид вуглецю (0,007 мл/хв.), сечовина (близько 30 г/день), а також інші речовини, що містять нітроген (приблизно 6 г/день).

Білки, ліпіди та полісахариди є основними складовими частинами їжі. Щоб клітини могли їх використовувати вони повинні розщепитися на менші за розміром молекули. Ферментативний розпад (катаболізм) поділяється на 3 стадії:

Глюкоза – головне джерело енергії. В результаті послідовного ряду реакцій окиснення, глюкоза перетворюється в різні похідні цукрів і в остаточному підсумку розкладається до CO_2 і H_2O . при цьому вивільнюється енергія, яка запасується в формі двох важливих сполук: АТФ і NADH.

Розщеплення глюкози йде у два етапи: гліколіз і цикл Кребсу. **Гліколіз** полягає в неповному окисненні глюкози до двох молекул пірвіноградної кислоти (ПВК). Він протікає у цитоплазмі і складається із ряду реакцій.

У результаті утворюється 8 молекул АТФ. ПВК у подальшому вступає до циклу Кребса, який протікає в матриці мітохондрій при наявності кисню.

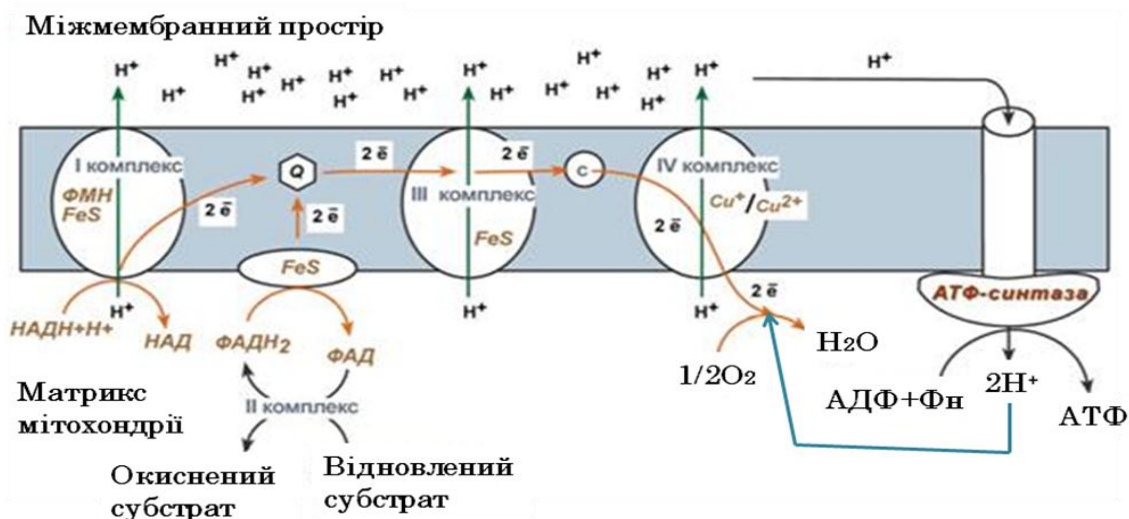
В умовах неповного задоволення потреби організму в кисні (при інтенсивних фізичних навантаженнях) пірвіноградна кислота приєднує водень від відновленої форми НАД, перетворюючись у молочну кислоту:

При цьому утворюється 2 АТФ.

Другий етап має назву **циклу три карбонових кислот (або циклу Кребса)**. Він полягає в аеробному окисненні залишків пірвіноградної кислоти (у виді ацетильних радикалів) до кінцевих продуктів окиснення – вуглекислоти і води.

Спочатку ПВК, вступаючи до циклу Кребса, перетворюється в ацетил-КоА:

У ході окиснення ацетил-КоА в циклі Кребса утворюється CO_2 і переноситься водень на переносники НАД і ФАД. Всього в циклі Кребса, таким чином відновлюється 3 молекули НАД і 1 ФАД. Вони переміщуються до внутрішньої мембрани мітохондрій на дихальний ланцюг (ланцюг переносу електронів) і передають електрони на білки-переносники дихального ланцюга. Повний процес представляє собою **ланцюг послідовних окислювально-відновлювальних реакцій**, в ході яких здійснюється взаємодія між переносниками. Кожний проміжний переносник спочатку виступає в ролі акцептора електронів і протонів і з окисненого стану переходить у відновлену форму. Потім він передає електрон наступному переноснику і знову повертається в окиснений стан. На останній стадії переносник передає електрони кисню, який потім відновлюється до води. **Сукупність послідовних окислювально-відновлювальних реакцій має назву ланцюга переносу (транспорту) електронів, або дихальний ланцюг:**

I комплекс – НАДН-КоQ-оксидоредуктаза, або НАДН-дегідрогеназа;

Q – убіхінон (кофермент Q) – рухлива молекула-переносник

II комплекс – ФАД-залежна дегідрогеназа

III комплекс – КоQ-цитохром с-оксидоредуктаза

с – цитохром с – рухлива молекула-переносник

IV комплекс – цитохромоксидаза

V комплекс – АТФ-синтаза

У результаті при переносі гідрогену з НАДН₂ на дихальний ланцюг синтезується 3 АТФ, а ФАДН₂ – 2 АТФ. Таким чином при окисненні глюкози утворюється СО₂, Н₂О і АТФ, в якій акумульована енергія (в ході розщеплення АТФ ця енергія вивільнюється та використовується на синтез речовин, скорочення м'язів тощо).

Взагалі, при окисненні однієї молекули глюкози утворюється 38 АТФ:

- при анаеробному окисненні – 8 АТФ,
- при утворенні ацетил-КоА – 6 АТФ (по 3 АТФ на кожен ацетил-КоА),
- в циклі Кребса 24 (по 12 молекул на кожен молекулу ПВК)

5. Макроергічні сполуки.

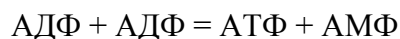
Макроергічні сполуки – органічні сполуки живих клітин, що містять багаті енергією, або, макроергічні, зв'язки. Утворюються в результаті фотосинтезу, хемосинтезу і біологічного окислення. До макроергічних сполук належать аденозинтрифосфорна кислота (АТФ), аденозиндифосфорна кислота (АДФ), креатинфосфат, розпад яких супроводжується звільненням вільної енергії, яка використовується клітинами для здійснення біосинтезу необхідних речовин, різних видів роботи і тощо.

Всі відомі важливі макроергічні сполуки містять фосфорильну (-РО₃Н₂) (або ацильну) групу і можуть бути описані формулою Х-У, де Х – атом азоту, а У – атом фосфору або вуглецю.

Найбільш значна з них – **аденозинтрифосфорна кислота, АТФ** – присутня в клітинах сполука, до складу якої входять аденін, рибоза і три фосфатні групи. Служить універсальним переносником і основним акумулятором хімічної енергії в живих клітинах.

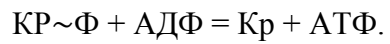
Поряд з АТФ до макроергічних сполук належать і інші нуклеозидтрифосфорні кислоти: гуанозинтрифосфат (ГТФ), урідинтрифосфат (УТФ), інозинтрифосфат (ІТФ) і тимідинтрифосфат (ТТФ), які грають роль постачальників енергії в різних біосинтетичних процесах і взаємоперетвореннях вуглеводів та ліпідів.

Аденозиндифосфорна кислота, АДФ – бере участь у міокіназних реакціях для відтворення АТФ:

Креатинфосфат – джерело м'язової енергії. Він перетворює АДФ в АТФ:

Запасів креатинфосфату в м'язовій клітині вистачає на роботу протягом декількох секунд (5-6 секунд): наприклад спринт (45 м) і виконання важкоатлетичних вправ (ривок і підйом).

Основні шляхи утворення АТФ в організмі:

1. Анаеробне окиснення (гліколіз, окиснення без кисню).
2. Аеробне окиснення (цикл три карбонових кислот, цикл Кребсу, кисневе окиснення).
3. Окислювальне фосфорилування (на внутрішній мембрані мітохондрій).